

Zaključak

Hrvatski je leksik po svemu sudeći prvi put unesen u jedan rječnik, zapravo u višejezični slikovni botanički kodeks *Liber de simplicibus / Knjiga o ljekovitom bilju*, oko polovice XV. stoljeća kad je talijanski liječnik i ljekarnik Nicolò Rocarbonella (1386. – 1459.) kao gradski fizik u Zadru (od 1449. do 1453.) zapisao i 459 hrvatskih (većinom čakavskih) fitonima (oko 1000 riječi). Zbivalo se to dijelom istodobno s nastojanjem Johanna Gutenberga (Johann Gensfleisch zu Gutenberg; oko 1397. – 1468.), njemačkoga tiskara i izumitelja tiska s pomičnim lijevanim slovima, oko tiskanja *Biblije od 42 retka* (u Mainzu od 1452. do 1455.). Unatoč tomu što se prva tisuća hrvatskih riječi našla u (istina neobjavljenu) rječniku u sam osvit „Gutenbergove galaksije“, pravi se počeci hrvatske leksikografije vežu uz humanizam i sljedeće, XVI. stoljeće na čijem je izmaku Faust Vrančić Šibenčanin (Faustus Verantius Sicenus) objavio svoj rječnik pet najuglednijih europskih jezika (*Dictionarium quinque nobilissimarum Evropae linguarum*; Venecija, 1595.).

Vrančićev je *Dikcionar*, kako pokazuje njegov izbor najuglednijih jezika, izrastao prvenstveno iz hrvatskih sociolingvističkih prilika druge polovice XVI. stoljeća, a važnost su mu brzo prepoznali već suvremenici jer im je mogao poslužiti kao predložak za vlastiti leksikografski rad, ali i kao pouzdano vrelo potvrda ne samo za hrvatske lekseme.

Otada su prošla još dva i pol stoljeća ispunjena leksikografskim radom niza hrvatskih autora na višejezičnim i dvojezičnim rječnicima (B. Kašić, J. Mikalja, J. Habelić, I. Belostenec, A. della Bella, F. Sušnik i A. Jambrešić, J. Stulli, I. Mažuranić i J. Užarević, B. Šulek), uz poneko terminološko djelo, u koje je uključivano hrvatsko leksičko blago svih triju narječja prije negoli su u JAZU počele pripreme za izradbu prvoga jednojezičnog povijesnog rječnika hrvatskoga leksičkog blaga (tezaurusa) čija su se izradba i tiskanje prenijeli u XX. stoljeće i potrajali stotinu godina. Tako je na čelo hrvatske jednojezične leksikografije u XX. stoljeću, kao prvo dovršeno i objavljeno djelo, dospio dvosveščani rječnik Franje Ivekovića i Ivana Broza. Objavljen na samu početku prošloga stoljeća njihov

Rječnik hrvatskoga jezika kao da je nagovijestio da će to stoljeće biti najbogatije u povijesti hrvatske leksikografije.

U tome leksikografskom obilju (v. Franolić 1985; Putanec 1992; Samarđžija 2011) zapaženo mjesto pripada upravo *jednojezičnoj općeleksičkoj objasnidbenoj leksikografiji* kao posebnoj vještini sabiranja, izabiranja i objašnjavanja hrvatskih riječi hrvatskim jezikom. Ukupno uzevši građa je za te rječnike skupljana iz različitih izvora: iz usmene narodne književnosti („s narodnih usta“), iz rukopisā, djelā lijepe književnosti, strukovnih knjiga i drugih tiskovina.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (ARj), posve sukladno duhu vremena u kojem je započet, koncipiran je i uređivan s namjerom da bude riznica (*tezaurus*) starijega hrvatskog leksika, od najstarijih vremena do XIX. stoljeća, u čem su prvoga urednika Đuru Daničića nasljedovali Matija Valjavec, Pero Budmani, a s nužnim promjenama i Tomo Maretić, pa su tek nastavljači nakon Drugoga svjetskog rata (Stjepan Musulin i Slavko Pavešić sa suradnicama i suradnicima) ponešto promijenili, hrvatskim novijim izvorima dopunili i aktualizirali naslijeđeni opisni model. Premda je nastajao sporo i dugo, ARj je ipak brzo stekao dobar glas kod stranih slavista i postao vrelo i uzor kasnijim hrvatskim leksikografima, što je zamjetno već u *Rječniku hrvatskoga jezika* Franje Ivekovića i Ivana Broza, ali i kod autora *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika* Matice hrvatske i Matice srpske. S obzirom na činjenicu da je ARj započet u vrijeme kad su u hrvatskoj filologiji počeli prevladavati zagovornici srpskohrvatske matrice, u ARj kao i u nekim kasnijim rječnicima s jedne je strane očita nekritična odanost leksiku jezika usmene, uglavnom na novoštokavskim idiomima nastale književnosti, a s druge zazor od tekovina hrvatske leksičke obnove od vremena Preporoda, što je, kao što je utemeljeno upozorio Vatroslav Jagić u vezi s Ivekovićevim i Brozovim *Rječnikom*, svakako šteti lo aktualnosti i reprezentativnosti pojedinih djela.

Upravo zato su se u okviru Pokreta za hrvatski književni jezik, pojavili zagovornici jednojezičnoga rječnika hrvatskoga jezika utemeljena na novijim hrvatskim vrelima, oko čega se nastojalo i u prvoj polovici četrdesetih godina XX. stoljeća. Kako je jezični serbokroatizam sastavni dio političkog jugoslavizma, izradba jednojezičnoga rječnika hrvatskoga leksika uvijek je izravno ovisila o političkim prilikama. Kad je politika tolerirala isticanje nacionalnih posebnosti, ili je bar bila manje kritična spram njih, naručivana su djela poput na potvrđama iz djelā novije hrvatske književnosti zasnovana Benešićeva *Rječnika*, a kad je u prvome planu bila unitarna politička koncepcija, naručivana su i izrađivana djela poput u hrvatskoj inačici nedovršena *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika*.

Zato u prikazu povijesti hrvatske ne samo jednojezične leksikografije u XX. stoljeću svoje mjesto ima i poglavlje o brojnim nedovršenim i neobjavljenim rječnicima.

Ipak, unatoč svim izvanstručnim zaprekama, a dijelom njima u inat, i stručnim poteškoćama, pa i konceptijskim stranputicama, hrvatska je jednojezična leksikografija sa stotinama tisuća obrađenih natuknica u gotovo stotinu i dvadeset godina, koliko je proteklo od objavljivanja prve knjige (*A – češuļa*) ARj (1882.) i kraja XX. stoljeća, postala iznimno vrijednim dijelom hrvatske filologije i pisane kulture.

Put su jednojezičnoj leksikografiji postupno, gotovo tri stoljeća utirala dva leksikografska ogranka: dvojezični i višejezični rječnici. Iz XVI. stoljeća do nas su doprli opsegom skromni prvi aneksni i konverzacijski prethodnici nešto kasnijih *samostalnih dvojezičnih rječnika* kakvih, pa i vrlo opsežnih (Belostenec!), imamo i u sljedeća dva stoljeća. Preokret u tom ogranku hrvatske leksikografije donose dva djela: *Němačko-ilirski slovar* (1842.) Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića, nedvojbeno najvažnije leksikografsko ostvarenje hrvatskoga preporoda, kao i s njihovim djelom svojim počecima povezan *Němačko-hrvatski rěčnik* (1860.) Bogoslava Šuleka, prvo od djělā kojima je zauzeo iznimno važno mjesto u nastojanjima oko obnove i popune hrvatskoga leksičkog sustava u suglasju s novim komunikacijskim potrebama, ali i u povijesti hrvatske leksikografije uopće. Od Šulekova dvojezičnika prema kraju XIX. stoljeća u hrvatskoj su leksikografiji sve brojniji upravo dvojezični rječnici u kojima je hrvatski jezik, kao polazni ili kao ciljni, supostavljen sve dužem nizu jezika na kojem se neki pojavljuju više puta (latinski, mađarski, njemački, talijanski), a neki i prvi put (engleski, francuski, klasični grčki, ruski). Dvojezična se leksikografija u Hrvata razgranala tijekom XX. stoljeća u kojem su, navlastito nakon 1945., neki dvojezičnici uspješno umanjivali nedostatak jednojezičnoga rječnika novijeg i suvremenoga hrvatskog leksika. O čestoći uporabe nekih od dvojezičnih rječnika, osim (i glotonimijski zanimljivih) ponovljenih izdanja, rječito posvjedočuje činjenica da su se, uz Klaića i Skoka, prezimena nekih leksikografa (Hurm, Šamšalović, Filipović, Bujas) tijekom vremena u hrvatskoj komunikacijskoj praksi počela koristiti kao eponimi.

Prevratne političke prilike s početka devedesetih godina XX. stoljeća koje su izravno utjecale na promjenu hrvatskoga sociolingvističkog stanja afirmiravši hrvatski kao službeni / državni jezik samostalne Republike Hrvatske posredno su dale nov zamah i dvojezičnoj leksikografiji kako brojem prerađenih izdanja starijih, tako i izradbom i objavljivanjem novih dvojezičnika, ali i produženjem popisa stranih jezika kao polaznih ili ciljnih.

Višejezična leksikografija, koja je djelima kao što su Vrančićev petojezičnik (1595.), Mikaljino trojezično *Blago*, Della Bellin trojezični *Dikcionar*, četverojezični, latinsko-kajkavsko-njemačko-mađarski *Lexicon latinum* Franje Sušnika i Andrije Jambrešića i trojezični „illiriski, italijanski i nimacski“ *Ricsoslovník* Jose Voltića (1803.) duže od dva stoljeća bila prevladavajući oblik leksikografskoga opisa hrvatskoga leksika, svoj je vrhunac doživjela na kraju prvoga desetljeća XIX. stoljeća objavljivanjem trećega dvoknjžja trosmjernoga latinsko-talijansko-hrvatskoga (ilirskog) trojezičnika Joakima Stullija (1810.). Otada će leksik „slavno – ilirskog jezika“, kako ga naziva Matija Petar Katančić, uglavnom biti obuhvaćan dvojezičnim rječnicima kojima će se 1880. pridružiti prvi sveščić prve knjige (*A - češulja*) Akademijina Rječnika, budućega najopsežnijeg hrvatskog rječnika uopće. Pomalo paradoksalno, ali najopsežniji višejezični (sc. osmojezični) rječnik u hrvatskoj leksikografiji bit će koncipiran samo koju godinu nakon objavljivanja posljednjega sveščića ARj (1975.), a dočeta osmom knjigom (*T - Ž*) tek nakon duže od tri desetljeća (2015.).

Na samu kraju XIX. stoljeća (1899.) objavljeno je djelo (Šeringerov *Priručni rječnik tudjih riječi i fraza*) koje stoji na početku popisa posebnih (specijalnih) rječnika hrvatskoga jezika. Premda u tom nizu, uspoređenu sa sličnim nizovima u drugim leksikografijama, još uvijek nedostaju neka „očekivana“ djela (npr. rječnik homonima ili paronima, kolokacijski ili valencijski rječnik), ipak je očito da je i u hrvatskoj leksikografiji taj ogranak danas dug i bogat jer je svoje mjesto u njem našao niz vrijednih i stručno pouzdanih djela: opći i posebni rječnici posuđenica / „stranih riječi“ („turbizama“, hungarizama, germanizama, talijanizama, europeizama), etimološki rječnici, čestotni i odostražni rječnik, slikovni i rječnik žargona, podug niz dijalektnih rječnika, frazeološki i paremiološki rječnici, rječnik rodbinskih naziva i osobnih imena...

Iako nazive nekih tradicionalnih ljudskih zanimanja i umijeća, među kojima vojno nije najrjeđe i najnevažnije, u različitu opsegu donose praktički svi općeleksički rječnici od najranijih, ipak su izradba i objavljivanje prvih posebnih rječnika hrvatskih naziva (pravnih, upravnih, znanstvenih) vezani za drugu polovicu XIX. stoljeća pri čem su, uz *Juridisch-politische Terminologie* (1853.), iznimno važnu ulogu imali trojezični *Rječnik znanstvenoga nazivlja* (I - II, 1874./75.) i *Jugoslavenski imenik bilja* (1879.) Bogoslava Šuleka, dvojezični, hrvatsko-talijanski i talijansko-hrvatski rječnici Dragutina Antuna Parčića, kao i terminološka djela drugih leksikografa (Ivana Dežmana, Gustava Fischera, Milana Nemičića, Jaše Depolija, Andrije Hajdinjaka, Bože Babića, Josipa Ettingera). Njima se u preteklih stotinjak godina pridružio podug niz novih terminoloških leksikografa različitih struka (Eligio Smirić, Vladimir Mažuranić, Božo

Peričić, Miroslav Hirtz, Jeronim Šetka, Vlatko Dabac, Stjepan Ivezić, Vladimir Filipović, Vladimir Ivir, Siniša Triva, Vladimir Ibler, Ignac Kulier, Ivan Šugar, Ljerka Bartolić, Leonardo Spalatin, Vladimir Muljević, Ivo Grabovac, Jozo Marević i brojni drugi) koji su svojim djelima doprinijeli tomu da je u hrvatskoj uglavnom dvojezičnoj i višejezičnoj terminološkoj leksikografiji tijekom XX. i na početku XXI. stoljeća obrađen podug niz hrvatskih nazivlja (brodograđevno, elektrotehničko, filozofsko, financijsko, glazbeno, informatičko, jezikoslovno, kršćansko, matematičko, medicinsko, mjeriteljsko, pomorsko, poljoprivredno, poslovno, pravno, prehrambeno, prirodoslovno, stomatološko, strojarsko, šumarsko, tehničko, upravno, veterinarsko, zoološko, željezničko...), što taj osebujan ogranak hrvatske leksikografije čini iznimno važnim i plodnim.

Započeta potkraj XIX. stoljeća puni će zamah u XX. stoljeću doživjeti i hrvatska enciklopedika, između dvaju svjetskih ratova prvo jednim važnim leksikonom (*Leksikon Minerva : praktični priručnik za modernoga čovjeka*; redaktor Gustav Šamšalović; Zagreb, 1936.), potom, potkraj tridesetih, opširnim nacionalnim nastojanjem oko pokretanja i izdavanja *Hrvatske enciklopedije* (gl. urednik Mate Ujević) koja će, tečajem nepovoljnih vanjskih (ne)prilika, zastati kod pete od dvanaest planiranih knjiga. Nakon Drugoga svjetskog rata enciklopedika će nov zamah doživjeti kad je u Zagrebu 5. listopada 1950. osnovan Leksikografski zavod FNRJ (godine 1962. preimenovan u Jugoslavenski leksikografski zavod; od 1991. Leksikografski zavod Miroslav Krleža). Pod vodstvom Miroslava Krleže (1893. – 1981.), dijelom i nakon njegove smrti, u Zavodu je ostvaren niz iznimno vrijednih jednosveščanih i višesveščanih leksikografskih djela (enciklopedijā i leksikonā) o kojima se potanje govori u završnom poglavlju knjige.

A kao što je XIX. stoljeće dovršetak i objavljivanje dvaju važnih jednojezičnih djela, *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU i *Rječnika hrvatskoga jezika* Franje Ivekovića i Ivana Broza, „prepustilo“ XX. stoljeću, tako će i dva prikazana višesveščana jednojezičnika započeta u XX. stoljeću, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* Julija Benešića i *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, svoj dočetak doživjeti u XXI. stoljeću.

Marko Samardžija